

MAREK CZAPLIŃSKI

Z BADAŃ NAD KULTURĄ POLITYCZNĄ DRUGIEJ RZESZY PRÓBA ANALIZY SKŁADU SPOŁECZNEGO AKTYWU NIEMIECKIEJ LIGI MORSKIEJ (DEUTSCHER FLOTTEN-VEREIN)

Problem. Niemiecka Liga Morska była najliczniejszą organizacją nacjonalistyczną Rzeszy przed 1914 r. Mając w szczytowym okresie swego rozwoju przeszło milion członków indywidualnych i zbiorowych (w postaci innych organizacji) biła ona na głowę pod względem masowości wszystkie pokrewne stowarzyszenia noszące w ówczesnej rządowej nomenklaturze miano „patriotycznych” (*Deutsche Kolonialgesellschaft*-maksimum 42 tys. członków, *Deutscher Ostmarkenverein*-54 tys.), przewyższała też wielokrotnie swoje odpowiedniki zagraniczne, jak brytyjską *Navy League* czy *Ligue Maritime Française*¹. Literatura podkreśla, że Ligę stworzyła niemiecka burżuazja monopolistyczna w celu psychologicznego przygotowania społeczeństwa do nowego podziału świata oraz że właśnie w kołach burżuazyjnych liczących na bezpośrednie i pośrednie korzyści związek ten zdobył wielu zwolenników. Wiadomo dziś też, że w zarządzie DFV znaleźli się przedstawiciele niemieckiego kapitału hojnie finansujący tę organizację. Liga była także powiązana z kierowanym przez Tirpitz Urzędem Rzeszy do Spraw Marynarki. Dopiero późniejsze lata działalności przyniosły kryzys, wynikający z walki o charakter Ligi. Chodziło o to, czy DFV ma być organizacją uzależnioną przede wszystkim od rządu i wypełniającą jego dyrektywy, czy też ma być narzędziem w ręku przemysłu myślącego głównie o wzroście zamówień zbrojeniowych. Spór ten zakończył się w 1908 r. (w dziesięciolecie powstania DFV) zwycięstwem koncepcji rządowej. W pierwszych latach XX w. DFV jako masowa organizacja polityczna spełniała w interesie zarówno rządu, jak przemysłu funkcje propagandowe, starając się wywrzeć oddolny nacisk na Reichstag, aby zgodził się na zbrojenia morskie². Ponieważ związek ten jest pierwowzorem późniejszych masowych organizacji prorządowych, stanowi ciekawy przedmiot badań dających materiał wychodzący poza kwestię samej Ligi Morskiej, a stanowiących część wiedzy o pewnym typie organizacji politycznych i kulturze politycznej Niemiec wilhelmińskich.

Jednym z ciekawszych problemów badawczych jest skład społeczny podobnych organizacji. Problem ten zbadano w odniesieniu do Towarzystwa Kolonialnego czy *Hakaty* (*Ostmarkenverein*), natomiast, jak można sądzić z dotychczasowej literatury, w odniesieniu do Ligi Morskiej brak jest danych archiwalnych pozwalających na ścisłe zbadanie tego zagadnienia. Dotychczasowe wzmianki o składzie społecznym DFV dalekie są od kompletności i precyzji. Przeważnie uznaje się, że Liga, która do 1908 r.

¹ *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland. Handbuch der Geschichte der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlicher Interessenorganisationen vom Vormärz bis zum Jahre 1945.* Leipzig 1968. Bd. 1, s. 390, 432, 433, 502; K. Schilling, *Beiträge zur einer Geschichte des radikalen Nationalismus in der wilhelminischen Ära 1890—1909.* Köln 1968, s. 199—200.

² *Ibidem*, passim.

szczególnie uwidaczniała swój charakter grupy nacisku wielkiego przemysłu, wciągnęła jednak w swe szeregi liczne grupy burżuazji i drobno-mieszczactwa, myślącego raczej kategoriami prestiżu państwa niż zysku. Wspomina się, że wśród wyróżnionych przez prezydium DFV za aktywną działalność byli przedsiębiorcy, dyrektorzy fabryk i banków, profesorowie, lekarze, adwokaci, pastory, nauczyciele, aptekarze, liczni urzędnicy różnych szczebli, a w pewnym stopniu i leśnicy, młynarze, właściciele zakładów gastronomicznych i kupcy³. Istnieją jednak podstawy do bardziej precyzyjnych określeń na tym polu. Wydawany co jakiś czas „Handbuch des Deutschen Flotten-Vereins” zawiera bowiem nazwiska i zawody członków zarządów oddziałów krajowych, prowincjonalnych, powiatowych, grup lokalnych, a także mężów zaufania w poszczególnych miejscowościach. Informacje te, odpowiednio przetworzone, są doskonałym materiałem porównawczym z danymi dotyczącymi innych organizacji niemieckich, a zwłaszcza udziału poszczególnych grup społecznych i zawodowych w ich aktywie funkcyjnym. Co więcej, wydaje się, że pozwalają one przynajmniej w pewnym stopniu odpowiedzieć na parę pytań istotnych dla historii społecznej i politycznej Niemiec, takich jak: 1) jakie grupy społeczne i zawodowe i w jakim stopniu każda z nich angażowały się w organizowanie tzw. ruchu flotowego; 2) jakie miejsce zajmuje Liga Morska wśród innych organizacji nacjonalistycznych Rzeszy, a zwłaszcza jaki mógł być w DFV wpływ rządu, a jaki kapitału; 3) czy można zaobserwować istotniejsze zmiany składu społecznego aktywu Ligi w czasie, pozwalające sądzić, że organizacja ta zmienia swój charakter; 4) z jakich grup społecznych i zawodowych rekrutowali się ludzie najczęściej wybierani do władz „organizacji patriotycznych”; 5) jakie czynniki wpływają na skład społeczny aktywu DFV w poszczególnych krajach i prowincjach Niemiec; 6) czy dane dotyczące aktywu mogą być podstawą jakichś wniosków dotyczących całej organizacji politycznej.

Autor zdawał sobie sprawę, że przy braku materiałów archiwalnych wyniki niniejszych badań mają dyskusyjny, a często hipotetyczny charakter, niemniej jednak był zdania, że przyczyniają się do wykrycia realnie istniejących tendencji i prawidłowości.

Podstawa źródłowa i technika badań. Przedmiotem analizy były przede wszystkim dwa tomy *Handbuch des Deutschen Flotten-Vereins*, tzn. z 1902 r. i 1909 r. Dla celów porównawczych wykorzystano też sprawozdania roczne DFV z lat 1903 i 1909 oraz rocznik 1900 urzędowego pisma Ligi „Die Flotte”, zawierający niepełne, ale porównywalne ze źródłem podstawowym dane. Konfrontację z danymi dotyczącymi innych organizacji ułatwił *Deutsches Kolonial-Handbuch* z 1901 r., a badanie popularności DFV w poszczególnych grupach zawodowych i krajach — spisy ludności Rzeszy z 1895 r. i 1907 r. Ze źródła podstawowego wybierano najbardziej liczebne i najczęściej powtarzające się grupy zawodowe i społeczne. Osoby podające dwa określenia swej przynależności społecznej liczone podwójnie. Tak więc obszarnik pełniący funkcje urzędnika jest liczony i jako „obszarnik”, i jako „urzędnik”, podobnie fabrykant — oficer rezerwy itp. W związku z tym suma procentów liczonych w ramach poszczególnych krajów czy państwa może wynosić więcej niż 100% (choć z reguły niewiele więcej). Przyjmowano tylko określenia zawodowe nie pozostawiające wątpliwości, chyba że miejsce pracy lub inne okoliczności wskazywały na określony zawód. Stąd w grupie „inni”, czyli także „nie

³ Ibidem, passim; *Das kaiserliche Deutschland*, Hrsg.v.M. Stürmer, Düsseldorf 1970, s. 382.

wyjaśnieni” znaleźli się bliżej nie określani „dyrektorzy” i „sekretarze”. W grupie III ujęto zgodnie z tendencją najnowszej literatury również urzędników komunalnych, policjantów i żandarmów, w grupie IV również urzędników sądowych i prokuratorów. Do grupy VI zaliczono także urzędników szkolnych i nauczycieli szkół wyższych ze względu na częsty brak rozróżnienia między „Universitätsprofessor” i „Gymnasialprofessor”. W grupie kupców znalazły się też osoby określane mianem handlarza (Weinhändler, Steinhändler). Do fabrykantów zaliczono także dyrektorów przedsiębiorstw przemysłowych, transportowych (wyjątki!), przedsiębiorców budowlanych. Ze względu na stosunkowo dużą grupę osób określanych jedynie tytułem „Kommerzienrat”, a niewątpliwie związanych z handlem, przemysłem lub finansami, zdecydowano się ludzi tych ująć w grupie IX łącznie z urzędnikami Izb Handlowo-Przemysłowych. W grupie XI znaleźli się urzędnicy i nadzorcy przedsiębiorstw prywatnych. Do grupy XV obok restauratorów, właścicieli gospód i kawiarni zaliczono również hotelarzy. Do grupy XIX zakwalifikowano obok obszarników arystokrację, czyli w praktyce osoby z tytułami książęcymi, hrabiowskimi itp. Wreszcie w grupie XXI ulokowano obok duchownych wszelkich wyznań również zakrystianów, organistów, kantorów itp.

Ze względu na małą liczebność aktywu niektórych państwerek, dane krajów podobnych pod względem ekonomicznym łączono, choć i tak w dwu czy trzech wypadkach nie uzyskano łącznie 50 jednostek. Dlatego procenty dotyczące miast Hanzy, księstw Lippe i Waldeck należy traktować jedynie jako orientacyjne. W obliczeniach pominięto aktywnych centralnych instancji DFV, gdzie z reguły powtarzają się osoby wymienione już na szczeblu niższym. Dane dotyczące zarządów obejmowały najczęściej przewodniczącego, sekretarza i skarbnika, czasem także zastępców powyższych czy członków zarządu. Urzędników emerytowanych liczono tak jak będących w służbie, stanowią oni jednak niewielki procent tej kategorii. Dla celów praktycznych przyjęto również umowne określenia dużych grup łączących grupy zawodowe z pewnego punktu widzenia. Są to grupy „zależnych”, a więc osób w jakiegokolwiek formie zależnych od rządu (praktyka Niemiec wilhelmińskich wykazała, że zarówno oficerów rezerwy, jak pracowników kolejowych i pocztowych musi się uważać za takowych); „interesentów”, a więc ludzi związanych z przemysłem i handlem, mogących liczyć na jakieś korzyści materialne związane ze zbrojeniami morskimi czy rozszerzeniem rynków zbytu, oraz „entuzjastów”, czyli osoby, których obecności w aktywie nie można w zasadzie tłumaczyć ani zależnością od rządu, ani interesem materialnym. Dla ścisłości trzeba zwrócić uwagę na fakt, że właśnie te dwie ostatnie duże grupy prawdopodobnie najwięcej skorzystałyby z wyjaśnienia zawodów „innych”, gdyż nazwy urzędników są przeważnie łatwiejsze do określenia, a poza tym w grupie „inni” znalazły się osoby podające zawód nie mieszczący się w żadnej z XXI grup (w skali Rzeszy „inni” stanowią jednak tylko ok. 5% tak, że błąd wydaje się być niewielki). Najbardziej kontrowersyjna jest z pewnością grupa „entuzjastów”, gdyż liczni jej przedstawiciele mogli być zależni od kogoś, np. leśnicy lasów królewskich czy książęcych. Inni mogli być zaliczeni do „interesentów” np. szynkarze, w których lokalach urządzano „Flottenabende”, czy księgarze rozprowadzający literaturę marynistyczną. Stąd też w praktyce częściej będziemy się posługiwać pojęciami „zależni” czy „interesenci” niż „entuzjaści”.

Wszelkie analizy wychodzące poza porównania w ramach samego aktywu DFV przeprowadzono w oparciu o Handbuch z 1902 r. mając tym samym gwarancję, że rozważa się dane z okresu ekspansywnego rozwoju

organizacji, w której nie doszło jeszcze do wyraźnej interwencji czynników rządowych. Analizowane dane dotyczące liczebności DFV w poszczególnych krajach obejmują jedynie tzw. członków indywidualnych, a więc podejmujących samodzielną i świadomą decyzję wstąpienia do organizacji (236 tys. w 1902 r., 307 tys. w 1909 r.), w przeciwieństwie do członków zespołowych, za których często decydowały władze ich stowarzyszenia.

Obserwacje i wnioski. Przy porównywaniu poszczególnych „dużych grup” uderza w oczy fakt, że w skali całej Rzeszy grupa „zależnych” obejmuje więcej niż połowę całości aktywu, a sami urzędnicy stanowią pomiędzy 1/4 a 1/3 (zależnie od roku) działaczy. Dane tych oczywiście nie można przenosić na całą organizację, a nawet na kompletne zarządy, gdyż jak wynika z analizy danych z „Die Flotte”, kompletne zarządy (a więc z włączeniem wszystkich członków zarządu) liczyły większy procent ludzi niezależnych, jednak wydaje się, że dane te pozwalają snuć pewne przypuszczenia odnośnie tego, kto miał większy wpływ na charakter Ligi — rząd czy koła przemysłowe. Supozycje te umacnia wynik analizy składu społecznego decydentów w zarządach DFV — w 1902 r. aż 66% prezesów i sekretarzy (będących najczęściej równocześnie organizatorami oddziałów i grup) stanowili urzędnicy państwowi lub oficerowie służby czynnej. Dane te mówią same za siebie.

Dalej rzuca się w oczy, że wszystkie grupy zawodowe, które mogą być w jakiegokolwiek formie zainteresowane materialnie zbrojeniami lub Weltpolitik, stanowią około 1/5 aktywu, a więc mniej niż sami urzędnicy. Można podejrzewać, że wynikało to z rozmyślnej polityki prezydium DFV, które chciało uniknąć podejrzeń, że w Lidze działają głównie osoby zainteresowane materialnie zbrojeniami, ale analogiczny argument musiałby się odnosić do urzędników, gdyż Ligę reklamowano jako instytucję niezależną od rządu, wyraz „woli ludu”. W każdym razie uderza, że grupa „entuzjastów” plasuje się w praktyce na tym samym poziomie co grupa „interesentów” i jest od niej przeważnie wyższa. Wydaje się, że potwierdza to tezę o dużej roli czynnika psychologicznego w ruchu flotowym. W ramach grupy „entuzjastów” wyraźnie widać szczególnie wysoką pozycję lekarzy, aptekarzy i weterynarzy. Nawet jeśli przyjmiemy, że pewien ich procent stanowią lekarze wojskowi i urzędowi, grupa ta nie ma sobie równych poza obszarnikami. Z tymi ostatnimi sytuacja wygląda podobnie. W 1902 r. formalnie stanowią oni 5,6% aktywu, ale jeśli liczymy tylko niezależnych od rządu — to 4,2%.

Ze względu na częste w literaturze poglądy o szczególnej roli społecznej niemieckiego oficera rezerwy, troskliwie notowano wszelkie adnotacje i osobach szcycących się tym stopniem. Wyniki nie są jednak imponujące — wśród „zależnych” jest to jedna z najslabiej reprezentowanych grup.

Ponieważ same procenty udziału poszczególnych grup zawodowych w aktywie organizacji nie dawały podstaw do oceny, które z nich angażowały się szczególnie do tej pracy, podjęto próbę obliczenia, jaki procent całości mężczyzn danej grupy zawodowej stanowią aktywiści Ligi (ponieważ w całym aktywie znaleziono jedynie jedną kobietę, uznano za możliwe rozważać jedynie mężczyzn). Poważnym kłopotem był brak w niemieckich statystykach takich kategorii, jak fabrykanci, obszarnicy itp. Z tego względu dane wyliczono jedynie dla tych grup zawodowych, odnośnie do których dysponowano precyzyjnymi liczbami spisu ludności

1907 r. Dane te musimy traktować jako przybliżenie, ze względu na nieco odmienny sposób szeregowania zawodów, orientacyjnie są one jednak przydatne. Okazuje się więc, że istnieją dość istotne różnice między Prusami a pozostałymi krajami Rzeszy. W Prusach DFV cieszy się największą popularnością wśród bankierów, następnie urzędników państwowych, lekarzy i aptekarzy, leśników, nauczycieli — najmniejszą natomiast wśród kolejarzy i kupców. Poza Prusami pierwsze miejsce zajmują także bankierzy, ale drugie już leśnicy (!?), trzecie oficerowie służby czynnej, dalsze nauczyciele i dopiero urzędnicy państwowi. Niewiele silniejsi niż w Prusach są też tu kupcy. Niestety nie możemy odpowiedzieć na pytanie, jak plasuje się tak ciekawa kategoria jak fabrykanci.

Rzesza (o/oo aktywu)

Grupy zawodowe		1902		1909	
		Prusy	pozostała część	Prusy	pozostała część
„Zależni”	I — oficerowie czynni	14(2)	35(6)	12	20
	II — oficerowie rezerwy	30	26	31	30
	III — urzędnicy państwowi	354(5)	220(4)	330	189
	IV — sędziowie	30	37	24	43
	V — pracownicy kolei i poczty	46(0,3)	34(0,3)	32	50
	VI — nauczyciele	95(3)	140(4)	156	167
	łącznie	566	489	583	498
„Interesenci”	VII — kupcy	53(0,6)	69(0,9)	46	74
	VIII — fabrykanci	71	71	48	61
	IX — urzędnicy izb przemysłowo-handlowych	20	40	14	14
	X — bankierzy	15(9)	13(9)	9	12
	XI — urzędnicy prywatni	29	27	36	29
	XII — rentierzy	13	12	13	13
	łącznie	202	232	166	203
„Entuzjaści”	XIII — adwokaci, notariusze	13	19	11	17
	XIV — lekarze, aptekarze	49(5)	53(4)	37	62
	XV — restauratorzy	16(0,5)	13(0,4)	17	11
	XVI — księgarze, wydawcy	6(3)	11(3)	12	8
	XVII — rzemieślnicy	19	29	24	22
	XVIII — leśnicy	13(3)	25(7)	17	21
	XIX — obszarnicy	58	55	40	42
	XX — chłopci	29	15	26	12
	XXI — duchowni	23(2)	42(4)	23	35
	łącznie	226	262	207	230
Ogółem osób		3061	2199	4556	3666

W nawiasach podano, jaką część mężczyzn zatrudnionych w danej grupie zawodowej stanowią członkowie aktywu DFV (w o/oo).

Interesujące wydawało się również zbadanie, na jakie kategorie zawodowe i społeczne mogli z taką samą pewnością liczyć organizatorzy związku we wszystkich krajach i prowincjach Rzeszy. W tym celu wyliczono średnią arytmetyczną udziałów każdej grupy zawodowej w poszczególnych krajach i współczynniki zmienności. Okazało się, że w 1902 r. najmniejsze wahania w procentowym udziale zależnie od kraju wykazuje grupa nauczycieli, którą (jak wiadomo z literatury) władze organizacji szczególnie starały się pozyskać. Drugie i trzecie miejsce pod tym względem zajmują urzędnicy i kupcy, co jest zrozumiałe, jako że te dwie kategorie spotkać można na każdym terenie, a są dość liczne. Małe różnice w udziale wykazują również lekarze z aptekarzami i o dziwo obszarnicy, co można tłumaczyć chyba tylko dużym prestiżem społecznym tej grupy. Największe różnicowanie, wskazujące chyba na odmienną strukturę społecznej i kultury politycznej poszczególnych krajów wykazują kategorie: chłopi, leśnicy, właściciele zakładów gastronomicznych. Dziwić może duża zmienność udziału tej ostatniej grupy silnie reprezentowanej przecież na każdym terenie, ale fakt ten łączy się z ogólnie małym udziałem restauratorów w ruchu. Istotne jest, że z upływem czasu pod tym względem następują niewielkie zmiany. W 1909 r. do najbardziej stabilnych należą nadal nauczyciele, urzędnicy i kupcy, natomiast do najbardziej różnicowanych chłopi, bankierzy, oficerowie rezerwy.

W ogóle czas przynosi jednak na aktywie dość interesujące zmiany. Za najbardziej charakterystyczne uznałbym utrzymywanie się grupy „zależnych” na bardzo wysokim poziomie, w stopniu przekraczającym z reguły połowę całego aktywu. Ponieważ podobne zjawisko obserwujemy również w innych organizacjach niemieckich tego okresu, jak Hakacie czy Towarzystwie Kolonialnym, jest to chyba cechą szczególną ówczesnej niemieckiej kultury politycznej⁴. Natomiast dość istotne zmiany następują w DFV w ramach tej dużej grupy. Wyraźnie spada przeciętny udział urzędników, wzrasta natomiast udział nauczycieli. Jest to o tyle ciekawe, że w innych grupach zawodowych „zależnych” zmiany nie przekraczają 10%. Możliwe jest, że urzędnicy występujący w wielu miejscach jako organizatorzy grup lokalnych, potem ustępują swe miejsce przedstawicielom innych zawodów, wydaje się jednak, że odbywa się to tylko w ramach grupy „zależni”, gdyż zarówno grupa „interesentów”, jak „entuzjastów” wykazuje w miarę czasu raczej spadek udziału w aktywie. Interesujące przy tym, że zmiany te można zaobserwować również w najbardziej licznych grupach zawodowych „interesentów” i „entuzjastów”. Nasuwa się wniosek, czy nie należałoby szukać przyczyn tego zjawiska w rozczarowaniu tych grup społecznych ruchem flotowym. Zwłaszcza w wypadku fabrykantów i obszarników wydaje się to bardzo prawdopodobne, a spadek jest tu największy. Dla odmiany, gdy analizujemy udział urzędników w poszczególnych krajach i prowincjach, łatwo zauważyć, że rośnie on w Nadrenii, Westfalii i na Śląsku. Wynika z tego, że państwo zamierzało poddać ściślejszej kontroli oddziały Ligi w tych związanych szczególnie z „interesentami” prowincjach. Oczywiście wszystkie zmiany, o których jest mowa wyżej, mają charakter zmian względnych, gdyż w liczbach bezwzględnych wraz ze wzrostem aktywu o przeszło połowę rośnie liczba przedstawicieli każdej z grup. Ogólnie biorąc warto zwrócić uwagę na utrzymujący się, podobnie jak w innych tego typu organiza-

⁴ Zobacz załączona tablica oraz *Die bürgerlichen Parteien...*, s. 505.

cyjach, wysoki udział „honorationes” w aktywie Ligi. Biorąc pod uwagę, że mamy tu do czynienia z jedną z najwcześniejszych organizacji masowych, świadczy to chyba o wciąż dużym tradycjonalizmie społeczeństwa niemieckiego.

Ze sprawą zmian w czasie ściśle wiąże się kwestia stabilności aktywu. Badacze ówczesnych organizacji niemieckich zwracają uwagę na fakt, że ludzie którzy raz weszli do władz jakiegoś stowarzyszenia często pozostawali w nich przez lata. W celu zbadania stabilności wyliczono, jaki procent aktywistów z 1902 r. pozostał we władzach danych oddziałów lub grup do 1909 r. Wyniki należy traktować ostrożnie, biorąc pod uwagę, że w wyniku kryzysu 1908 r. pewna część aktywistów musiała usunąć się ze swych stanowisk. Poza tym na stabilność aktywu duży wpływ ma stabilność grup lokalnych. Na przykład duże zmiany w aktywie Prus Wschodnich wynikają z zamierania jednych, a tworzenia nowych grup. Wydaje się jednak, że zwłaszcza w ramach zawodów rezultaty badań potwierdzają istnienie pewnych ogólniejszych prawidłowości. Stabilność aktywistów w skali całej Rzeszy wynosi prawie dokładnie 1/3. Najmniejsze zmiany personalne występują w tych grupach zawodowych, które związane są ściśle ze swym miejscem zamieszkania i w małym stopniu migrują. Należą do nich oficerowie rezerwy, księgarze, właściciele drukarni, fabrykanci, restauratorzy, hotelarze. Wśród „zasiedziałych” grup zawodowych uderza relatywnie mała stabilność obszarników tak kontrastująca z bardzo wysoką stabilnością nielicznych w aktywie chłopów, ale wyraźnie współgrająca z dużym spadkiem udziału w nim obszarników. Podobnie jak w wypadku duchownych wydaje się, że tłumaczyć to należy spadkiem zainteresowania ruchem flotowym. Zupełnie inne przyczyny (przeniesienia służbowe) leżą u podstaw małej stabilności oficerów służby czynnej. Wynika to z analizy konkretnych przypadków. Interesującym, ale chyba rozumiałym zjawiskiem jest mała stabilność takich grup zawodowych, na które łatwo wywierać nacisk (kolejarze, urzędnicy prywatni, rzemieślnicy).

W ogóle stabilność jest niższa w Prusach niż w pozostałych krajach Rzeszy; wyższa wydaje się być w krajach i prowincjach o tradycyjnych społeczeństwach i bardziej patriarchalnej strukturze władzy. Nie widać też większej korelacji między stabilnością aktywu a popularnością Ligi w danym kraju ($r_s = 0,21$), choć można podejrzewać, że w pewnej ilości przypadków związek podobny istnieje.

Poza stabilnością powyższego typu, „personalną”, warto zwrócić uwagę na częste i w innych organizacjach powiązanie funkcji w DFV ze stanowiskiem czy urzędem w danej miejscowości. Osoby się zmieniają, ale przewodniczącym danej grupy tradycyjnie jest burmistrz, sędzia czy dyrektor gimnazjum, ewentualnie miejscowy fabrykant. Oczywiście ta stabilność „stanowisk” jest duża w grupie „zależnych”, a raczej sporadyczna w pozostałych dużych grupach.

Jak już wspomniano wcześniej, skład społeczny aktywu Ligi wykazuje pewne podobieństwa do składu społecznego innych niemieckich organizacji nacjonalistycznych. Autor był zdania, że o charakterze DFV najwięcej powie porównanie danych jego aktywu z danymi dotyczącymi Niemieckiego Towarzystwa Kolonialnego (DKG), organizacji na pewno mniej licznej, ale jak się wydawało zdolnej mieć podobny typ klienteli w skali całej Rzeszy. Dane, które można było wykorzystać, nie dają się

Rzesza (% aktywu)

Grupy zawodowe	DKG 1901	DFV		Stabilność aktywu (w %)	
		1902	1909		
„Zależni”	I — oficerowie czynni	91	23	16	21
	II — oficerowie rezerwy	38	29	31	44
	III — urzędnicy państwowi	149	298	267	36
	IV — sędziowie	43	33	32	19
	V — pracownicy kolei i poczty	21	41	40	21
	VI — nauczyciele	158	114	161	33
łącznie	500	538	547		
„Interesenci”	VII — kupcy	76	59	59	35
	VIII — fabrykanci	86	71	54	40
	IX — urzędnicy izb handlowo-przemysłowych	58	28	14	31
	X — bankierzy	24	14	11	43
	XI — urzędnicy prywatni	6	28	33	23
	XII — rentierzy	16	13	13	31
łącznie	266	213	184		
„Entuzjści”	XIII — adwokaci, notariusze	40	16	14	36
	XIV — lekarze, aptekarze				
		59	51	48	34
	XV — restauratorzy	1	15	15	38
	XVI — księgarze, wydawcy	48	8	10	49
	XVII — rzemieślnicy	4	23	23	26
	XVIII — leśnicy	6	18	19	34
	XIX — obszarnicy	33	57	41	27
	XX — chłopci	2	23	20	45
	XXI — duchowni	2	31	28	29
łącznie	195	284	217	30	
Ogółem	945	5260	8222		

niestety porównywać w pełni ściśle, gdyż nie obejmują grup lokalnych DKG, a z członków zarządu wymieniają zawsze tylko trzy osoby: przewodniczącego, sekretarza, skarbnika, niemniej jednak pozwalają na parę ogólnych wniosków. Uderzające jest, że w Towarzystwie Kolonialnym udział urzędników w aktywie jest o połowę mniejszy, natomiast udział oficerów czynnych i nauczycieli wyraźnie wyższy. Dane te nasuwają przypuszczenie (poparte zresztą obserwacją szczegółowej sytuacji DFV w poszczególnych prowincjach), że udział urzędników jest ściśle związany z poparciem państwa dla danej organizacji, a więc DFV miała większe poparcie niż DKG. Różnice w udziale oficerów wynikały najprawdopodobniej z pewnej niechęci dużej części oficerów armii do konkurencyjnej broni, która w dodatku pożerała pokaźną część sum przeznaczonych na zbrojenia. Różnice w udziale nauczycieli z czasem wyrównały się, ale gdy

chodzi o „interesentów”, których udział w DKG był wyraźnie wyższy, pogłębiały się. Można więc podejrzewać z punktu widzenia społecznego, że raczej Towarzystwo Kolonialne było organizacją „interesentów” niż Liga Morska. Łatwiej też apelowało do wyobraźni przedstawicieli wolnych zawodów. Lojalnie trzeba stwierdzić, że w pewnym stopniu różnice, o których mowa powyżej, mogły wy pływać z faktu, że DKG powstało o dobrych parę lat wcześniej niż DFV i początkowo nie miało poważniejszych konkurentów, a Liga utworzona później, działając na terenach zagęszczonych już innymi organizacjami, mogła być bardziej uzależniona od pomocy władz. Mimo to wolno przypuszczać, że jeśli liczniejszej grupie „interesentów” w całym Towarzystwie Kolonialnym (według literatury 40%) odpowiadała też liczniejsza grupa „interesentów” w aktywie, to z kolei w Lidze Morskiej mniejszej liczebności „interesentów” w aktywie odpowiadał mniejszy udział tej grupy w całości członków. Oczywiście to ostatnie należy traktować tylko jako hipotezę.

Jak widać z załączonych dużych tablic, w każdym roku analizowanym występują pewne prawidłowości udziału w aktywie poszczególnych grup zawodowych w krajach i prowincjach Niemiec. Niekiedy są one łatwe do wytłumaczenia, jak np. nikły udział fabrykantów w aktywie terenów rolniczych, czy brak leśników w prowincjach wysoko uprzemysłowionych. Jednak za dużą rolę czynnika rządowego w Lidze przemawia fakt, iż procent „zależnych”, zwłaszcza zaś urzędników, jest dużo większy w Prusach niż poza Prusami i to we wszystkich badanych latach. Różnicy udziału urzędników nie rekompensują nawet liczniejsi wyraźnie poza Prusami nauczyciele i wojskowi. Potwierdzeniem tej prawidłowości jest z kolei większa liczebność „interesentów” poza Prusami, co sugerowałoby, że zajmują oni tam miejsce zarezerwowane w Prusach dla przedstawicieli władz. I ta prawidłowość powtarza się w latach 1900, 1902 i 1909 tak regularnie, że trudno uznać ją za dzieło przypadku. Na pewno jednak jednym z czynników sprawczych jest niechętny flocie stosunek władz niektórych krajów Rzeszy, ale wydaje się, że nie jest to jedyna przyczyna tak wielkich rozbieżności.

Istotne różnice w udziale poszczególnych kategorii zawodowych jeszcze lepiej widać przy analizie danych krajów i prowincji. Nawet w ramach samych Prus udział urzędników waha się od 14% aktywu na Śląsku do 60% w Szlezwicku-Holsztynie, mimo że oba te kraje należą do ziem granicznych i mieszanych narodowo. Próbowano analizować rozmaite hipotezy, które mogły wyjaśnić podobne wahania. Autor zdawał sobie sprawę, że materiały, którymi dysponuje, są stosunkowo bardzo skromne i wiele z pewnością ważnych czynników umyka jego uwagi — jak choćby sprawa stopnia rozwoju na poszczególnych terenach innych organizacji nacjonalistycznych, który to element, jak zauważono już poprzednio, musiał mieć duże znaczenie⁵. Wydaje się jednak, że podjęta analiza pozwala przyjąć pewne ewentualności jako bardziej lub mniej prawdopodobne, ułatwiając tym samym wyjaśnienie zaobserwowanych tendencji.

Wyższy udział urzędników w aktywie DFV często łączy się z rolniczym charakterem danej prowincji pruskiej (np. Hohenzollern, Prusy Wschodnie, Poznańskie). Współczynnik korelacji rang (r_s) liczony dla

⁵ Za zwrócenie uwagi na tę ewentualność jestem bardzo wdzięczny prof. Adamowi Galosowi.

Grupy zawodowe	Berlin, Brandenburgia	Szlezwik — Holsztyn	Pomorze	Prusy Zachodnie	Prusy Wschodnie	Poznańskie	Śląsk	Prowincja Saska	Hohenzollern	Hamover	Hesja — Nassau	Nadrenia	Westfalia
Oficerowie czynni	18	2	15	22	—	5	18	23	—	45	29	7	3
Oficerowie rezerwy	44	2	15	25	28	5	119	61	—	60	46	12	16
Urzednicy	250	603	459	226	407	513	143	305	400	248	292	388	339
Sędziowie	77	10	7	12	37	25	30	46	—	78	58	7	16
Pracownicy kolei i poczty	59	41	22	60	28	45	59	8	—	45	62	22	58
Nauczyciele	110	41	118	138	124	146	125	92	67	120	96	64	69
Kupcy	57	23	30	56	37	35	42	84	—	53	54	52	91
Fabrykanci	64	8	—	38	28	45	101	92	—	53	87	126	149
Urzednicy izb handlowo- -przemysłowych	9	10	7	3	65	25	24	23	—	45	17	27	33
Bankierzy	11	2	—	6	28	15	24	23	—	—	12	39	14
Urzednicy firm	20	—	—	12	—	—	89	38	—	30	29	17	83
Rentierzy	22	8	7	6	—	10	—	15	—	27	17	32	5
Adwokaci	31	2	—	28	—	5	24	8	—	7	17	12	5
Lekarze	79	18	22	34	28	30	77	61	20	68	46	62	47
Restauratorzy	13	13	44	44	—	5	—	—	—	53	—	12	14
Księgarze	13	5	7	6	18	5	—	—	—	15	—	2	3
Rzemieślnicy	37	8	52	16	9	10	30	76	—	23	8	5	47
Leśnicy	15	15	22	9	—	—	6	—	—	23	62	—	—
Obszarnicy	35	61	104	128	93	50	113	38	—	38	37	37	22
Chłopi	15	79	15	100	—	5	6	—	—	7	8	17	14
Duchowni	55	18	7	16	56	20	30	15	—	15	17	10	14
Członkowie DFV do lud- ności kraju (w ‰)	3,6	6,5	5,5	3,3	2,9	3,7	2,2	4,3	7,0	2,5	4,0	5,9	7,7

całych Prus w oparciu o liczbę zatrudnionych w rolnictwie wyniósł w tym wypadku 0,29, czyli aczkolwiek pewna współzależność wyraźna istnieje, trzeba szukać również innych związków. Nawiasem mówiąc w skali całych Niemiec podobnej korelacji nie można zaobserwować ($r_s = -0,01$). Druga z hipotez wiązała wysoki udział urzędników w aktywie z ich wyjątkowo dużą liczebnością na danym terenie (np. Szlezwik-Holsztyn, Hohenzollern, Hesja-Nassau), ale tu korelacja okazała się jeszcze mniejsza (Prusy $r_s = 0,16$, Rzesza $r_s = 0,13$). Szczególnie trudno jest znaleźć przekonujące wytłumaczenie wysokiego udziału urzędników w aktywie Nadrenii czy Westfalii, gdzie wydawałoby się jest dosyć chętnych do objęcia spontanicznie podobnych funkcji.

Wytłumaczenia należy, być może, szukać w postawie urzędników kierujących daną prowincją lub krajem, co powodowało, że funkcję przewodniczących komitetów obejmowali z reguły landraci, a grup lokalnych burmistrzów czy namiestników gmin. Podobne zjawisko obserwujemy nie

kraju w 1902 r. (w ‰)

Alzacja — Lotaryngia	Bawaria	Wirtembergia	Badenia	Hesja	Brunszwik	Miasta Hanzy	Waldeck, Lippe Schaumburg — Lippe	Oldenburg	Saksonia	Wielkie Księstwo Sachsen — Weimar	Inne księstwa Sachsen, Reuss starszej linii, Schwarzburg	Reuss młodszej linii	Anhalt	Mecklemburgia	Współczynnik zmien- ności (w ‰)
80	84	53	49	—	43	67	24	11	21	19	14	6	24	37	61
10	76	12	—	36	74	—	—	11	4	6	27	3	—	63	90
240	161	94	235	207	270	333	415	157	295	94	233	179	500	225	35
30	59	29	20	27	18	33	49	45	60	62	27	21	—	52	55
110	26	12	20	81	49	—	—	45	30	19	—	18	—	78	65
200	117	112	127	153	80	33	122	101	85	281	123	199	95	136	29
30	106	123	79	72	31	67	49	45	98	56	14	54	40	68	38
30	77	135	176	126	6	100	—	22	103	37	96	74	16	37	64
10	26	94	206	18	18	33	24	11	34	6	41	18	32	42	69
30	18	12	39	—	—	33	49	22	34	6	—	—	—	—	81
40	29	29	39	45	43	—	—	34	29	12	41	30	24	—	74
20	7	12	29	18	—	—	24	11	4	6	14	15	8	21	62
50	48	23	29	9	6	100	—	11	26	25	27	—	—	21	80
60	88	88	98	27	6	33	24	56	60	31	82	21	48	73	47
—	—	—	20	—	24	—	24	—	4	6	13	39	16	16	95
—	7	29	10	—	13	33	24	22	8	12	41	3	8	16	77
30	15	35	10	9	31	33	—	56	30	37	27	51	8	26	57
20	7	23	10	27	61	—	—	—	—	56	41	45	32	10	97
30	107	47	49	45	24	—	73	22	21	19	68	83	79	42	53
10	—	—	10	9	18	—	—	168	—	—	—	18	16	26	112
—	18	—	—	54	43	—	24	45	17	200	55	77	24	5	83
2,8	2,0	2,7	3,1	5,0	5,6	47	7,1	8,8	4,3	8,4	5,3	19,0	10,4	12,6	

tylko w Nadrenii i Westfalii, ale w Szlezwiku-Holsztynie, na Pomorzu. Niekiedy w miejsce nazwisk mężów zaufania pisano ogólnie „burmistrze i naczelnicy powiatu”, a przewodniczącego oddziału powiatowego określano krótko „Der Landrat”. Warto zwrócić uwagę, że dane dotyczące udziału urzędników w aktywie DFV stoją w jaskrawej sprzeczności z tym, co twierdzi o udziale w Lidze urzędników Hans Joachim Hennig w swej najnowszej pracy o zachodnioniemieckiej burżuazji, który po prostu nie znalazł odpowiednich wiadomości w archiwach⁶.

Poza Prusami udział urzędników jest z reguły wyższy w krajach mniejszych i to niezależnie od tego czy nadmorskich, a zacofanych ekonomicznie,

⁶ H. Hennig, *Das westdeutsche Bürgertum in der Epoche der Hochindustrialisierung 1860—1914. Soziales Verhalten und soziale Strukturen*. T. 1: *Das Bildungsbürgertum in den preussischen Westprovinzen*. Wiesbaden 1972, s. 256, 357.

Aktyw DFV w danym kraju

Grupy zawodowe	Berlin, Brandenburgia	Szlezwik — Holsztyn	Pomorze	Prusy Zachodnie	Prusy Wschodnie	Poznańskie	Śląsk	Prowincja Saska	Hohenzollern	Hannover	Hesja — Nassau	Nadrenia	Westfalia
Oficerowie czynni	17	8	20	9	34	6	19	5	—	26	23	6	2
Oficerowie rezerwy	62	3	25	16	11	6	82	36	—	35	33	23	18
Urzędnicy	216	612	410	279	261	502	215	198	369	207	246	445	405
Sędziowie	39	6	20	20	34	23	51	25	—	40	39	7	7
Pracownicy kolei i poczty	51	11	35	27	34	17	26	46	53	44	52	20	23
Nauczyciele	149	74	125	217	239	139	171	156	263	146	174	119	136
Kupcy	64	14	50	20	28	23	51	71	—	71	72	45	52
Fabrykanci	51	3	5	30	6	40	75	51	—	49	39	67	102
Urzędnicy izb handlowo- -przemysłowych	13	6	15	3	11	11	17	8	—	13	20	30	25
Bankierzy	11	3	5	—	11	6	9	20	—	4	3	20	4
Urzędnicy firm	21	—	—	17	6	11	130	38	53	40	16	32	72
Rentierzy	19	25	5	9	6	11	—	23	—	18	6	13	11
Adwokaci	22	—	10	11	11	—	24	5	—	18	6	6	11
Lekarze	45	8	25	28	17	40	55	51	105	62	26	29	47
Restauratorzy	13	19	35	42	34	—	7	5	—	22	13	6	7
Księgarze	24	14	5	11	6	17	9	7	—	35	3	3	14
Rzemieślnicy	36	19	30	22	23	17	19	7	—	26	6	6	16
Leśnicy	17	3	15	46	11	6	17	—	—	13	59	6	—
Obszarnicy	22	31	60	52	102	28	26	41	53	8	36	29	25
Chłopi	21	82	25	66	11	6	5	33	—	26	7	4	11
Duchowni	39	14	20	19	51	23	31	38	—	22	20	12	2
Stabilność aktywu (w %)	35	31	36	23	20	31	27	15	47	45	21	28	24
Członkowie DFV do lud- ności kraju w (‰)	4	7	7	6	2	4	3	5	7	3	5	6	6

czy uprzemysłowionych i położonych w głębi kraju. Na pewno jest to związane z większym odsetkiem urzędników wśród ludności tych krajów, ale wydaje się, że również z postawą władcy lub rządu, często zupełnie nieoczekiwaną. Ewenementem zdaje się być małe księstwo Reuss młodszej linii, w którym procent obywateli należał do najwyższych w Niemczech (1,90‰ przy przeciętnej dla Rzeszy 0,6‰) i wprost niesamowicie rozbudowany był aktyw (12,9‰ członków DFV, podczas gdy przeciętna Rzeszy 2‰). Wśród takich właśnie księstwek Saksonii i Turyngii różnice w popularności Ligi były szczególnie widoczne mimo bardzo podobnego charakteru ekonomicznego tych państw. Zależnie od kraiku działało tu w Lidze (w 1909 r.) od 0,4‰ (Sachsen-Coburg) do 3,8‰ (Schwarzburg-Rudolfstadt) ogółu obywateli.

Próbowano również analizować przyczyny większego lub mniejszego

w 1909 r. (w ‰).

Alzacja — Lotaryngia	Bawaria	Wirtembergia	Badenia	Hesja	Brunszwik	Miasta Hanzj	Waldeck, Lippe, Schaumburg — Lippe	Oldenburg	Saksonia	Wielkie Księstwo Sachsen — Weimar	Inne księstwa Sachsen, Reuss starszej linii, Schwarzburg	Reuss młodszej linii	Anhalt	Mecklemburgia	Współczynnik zmienności (w ‰)
28	32	19	7	11	6	57	24	—	9	—	26	—	36	59	71
14	49	22	34	16	78	—	—	5	24	43	17	5	—	70	72
147	124	171	202	186	168	343	193	246	230	167	151	210	430	245	34
63	54	22	20	51	42	—	35	60	52	24	41	20	22	59	51
224	59	36	34	70	72	—	19	38	37	19	20	15	—	64	57
203	141	144	149	255	186	86	193	104	110	249	181	255	88	123	27
28	99	130	88	46	42	86	59	71	71	53	64	55	44	70	37
35	61	108	54	24	36	171	59	22	129	57	93	20	15	38	57
14	11	14	27	11	—	29	20	5	15	5	38	10	22	10	70
7	12	3	20	—	6	29	58	22	31	10	6	—	22	16	77
70	38	17	47	22	54	—	19	1	31	19	38	20	15	—	68
—	14	19	27	11	6	—	—	33	3	9	9	5	15	32	68
28	23	19	13	19	12	—	35	5	37	14	9	—	—	10	67
21	95	89	115	35	48	—	10	60	70	57	23	20	15	86	59
—	12	11	27	8	12	29	35	16	3	9	6	25	15	—	68
—	7	3	27	3	6	—	19	16	6	—	15	5	22	21	69
—	23	19	—	35	18	—	35	5	18	33	26	30	15	27	49
21	20	25	20	30	24	—	19	5	3	29	15	70	7	10	71
21	43	41	20	30	36	—	78	11	28	48	64	100	51	43	47
—	2	5	13	—	12	—	19	71	3	24	29	10	15	5	86
14	17	30	—	43	12	—	—	66	18	96	67	85	29	—	72
21	29	31	30	29	19	53	33	14	36	22	42	40	46	49	
3	3	6	3	9	8	3	8	11	5	14	12	21	10	9	

udziału „interesentów” w aktywie. Badania zależności pomiędzy przemysłowym względnie handlowym charakterem kraju a rolą „interesentów” w aktywie przyniosły interesujące rezultaty. Okazało się, że wzrost liczby osób zatrudnionych w handlu w niewielkim tylko stopniu idzie w parze ze wzrostem liczby „interesentów” w aktywie ($r_s = 0,14$). Może gdyby wziąć pod uwagę jedynie handel morski relacje byłyby inne, jednak zbyt mała ilość krajów, w których ta gałąź gospodarki odgrywała poważniejszą rolę, uniemożliwia zbadanie zależności statystycznej. Dla odmiany jednak wzrost liczby zatrudnionych w przemyśle bardzo wyraźnie wiąże się ze wzrostem procentu „interesentów” ($r_s = 0,44$). Wydaje się więc, iż można zaryzykować twierdzenie, że przemysłowy charakter kraju bardziej niż handlowy wpływa na udział kół gospodarczych w aktywie DFV.

Dane dotyczące poszczególnych krajów zdają się przemawiać za istnieniem specyficznych kultur lokalnych. Sprawa na pewno wymaga dokładniejszego zbadania, ale np. rzuca się w oczy duży udział chłopów w aktywie Szlezewiku (10%) czy Oldenburga (16,8%), podczas gdy przeciętna dla całej Rzeszy wynosi 2,4%, a w licznych krajach rolniczych udział chłopów nie przekracza 0,5% (Prusy Wschodnie, Śląsk, Hohenzollern). Interesujący jest również stosunkowo bardzo wysoki udział duchownych w aktywie małych księstw — Saksonii i Turyngii, nieporównanie większy niż w sąsiednim królestwie Saksonii będącym przecież tego samego wyznania. W ogóle ilość duchownych wśród działaczy Ligi wydaje się być mało związana z wyznaniem. I w tych wszystkich przypadkach trzeba podkreślić utrzymywanie się powyższych tendencji w czasie.

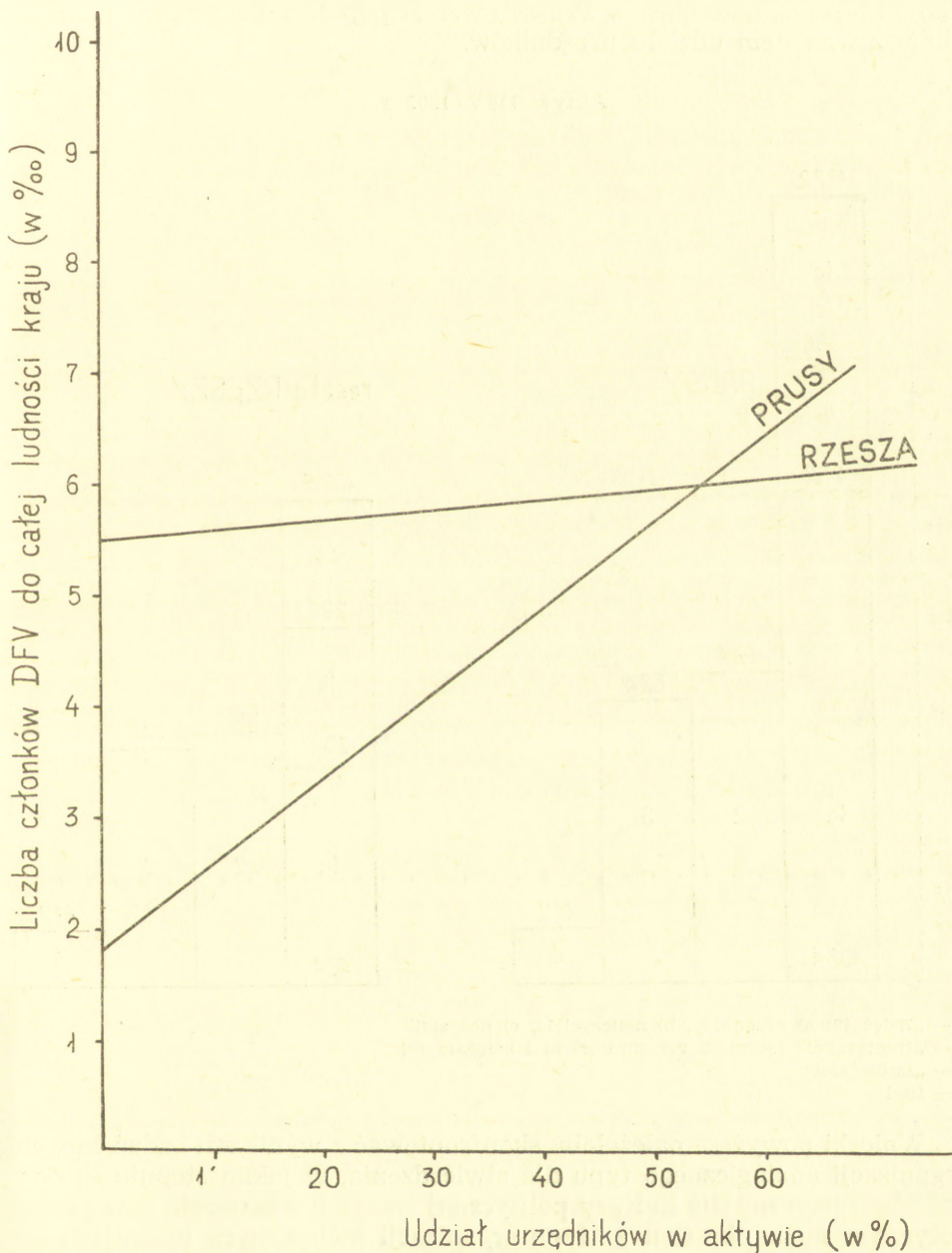
Jednym z ostatnich pytań, jakie stawiał sobie autor, było, czy można znaleźć jakieś prawidłowości w rozwoju liczebnym DFV, idącym często zupełnie odmienną drogą niż rozwój organizacyjny. Co więcej, aktywność relatywnie był najliczniejszy w tych prowincjach pruskich, w których członkowie DFV stanowili stosunkowo mały procent ludności. Dotyczy to zarówno kraju nadmorskiego jak Prusy Wschodnie, uprzemysłowionego jak Hesja-Nassau, rolniczego jak Poznańskie i Brandenburgia. Interesujące, że podobnego zjawiska w pozostałych krajach Niemiec nie obserwowano i jeśli w Prusach da się wyliczyć bardzo małą korelację ujemną ($r_s = -0,07$), to w całej Rzeszy mamy do czynienia raczej z umiarkowaną korelacją dodatnią (0,23).

W tej sytuacji postawiono sobie pytanie, czy można obserwować jakieś zależności statystyczne między uczestnictwem poszczególnych grup społecznych w aktywie a popularnością DFV w danym kraju lub prowincji. Oczywiście brać można tu było pod uwagę jedynie większe liczebnie grupy. Okazało się, że pomiędzy liczebnością „interesentów” w aktywie a popularnością DFV istnieje związek, ale... ujemny, czyli wzrostowi procentu „interesentów” towarzyszy raczej spadek uczestnictwa ludności danego kraju w Lidze ($r_s = -0,36$). Wysokość współczynnika korelacji pozwala sądzić, że jest to rzeczywiście istotna zależność. Natomiast ze wzrostem liczby urzędników w aktywie zbiega się słaby w skali całej Rzeszy ($r_s = 0,17$), ale bardzo duży w skali Prus ($r_s = 0,62$) wzrost popularności DFV na danym terenie. Przy znanym prestiżu społecznym urzędnika pruskiego wydaje się, że trudno pomylić tu skutek z przyczyną; wnioski narzucają się same. Dane powyższe są o tyle interesujące, że zarówno w Niemczech, jak w Prusach można mówić również o korelacji dodatniej między popularnością DFV a uprzemysłowieniem danej ziemi (r_s odpowiednio 0,23 i 0,26), ale jest to jak widać zależność dużo słabsza.

Powyższe analizy zdają się potwierdzać tezę, że Liga Morska w większym stopniu może być uważana za organizację prorządową i kontrolowaną przez rząd niż za grupę nacisku szerszych kół gospodarczych. Tak więc bez względu na ambicje kierownictwa tej organizacji wynik kryzysu 1908 r. był chyba z góry przesądzony. Przy istniejącym w aktywie układzie sił DFV nie miała szans na zdobycie naprawdę niezależnej pozycji od rządu.

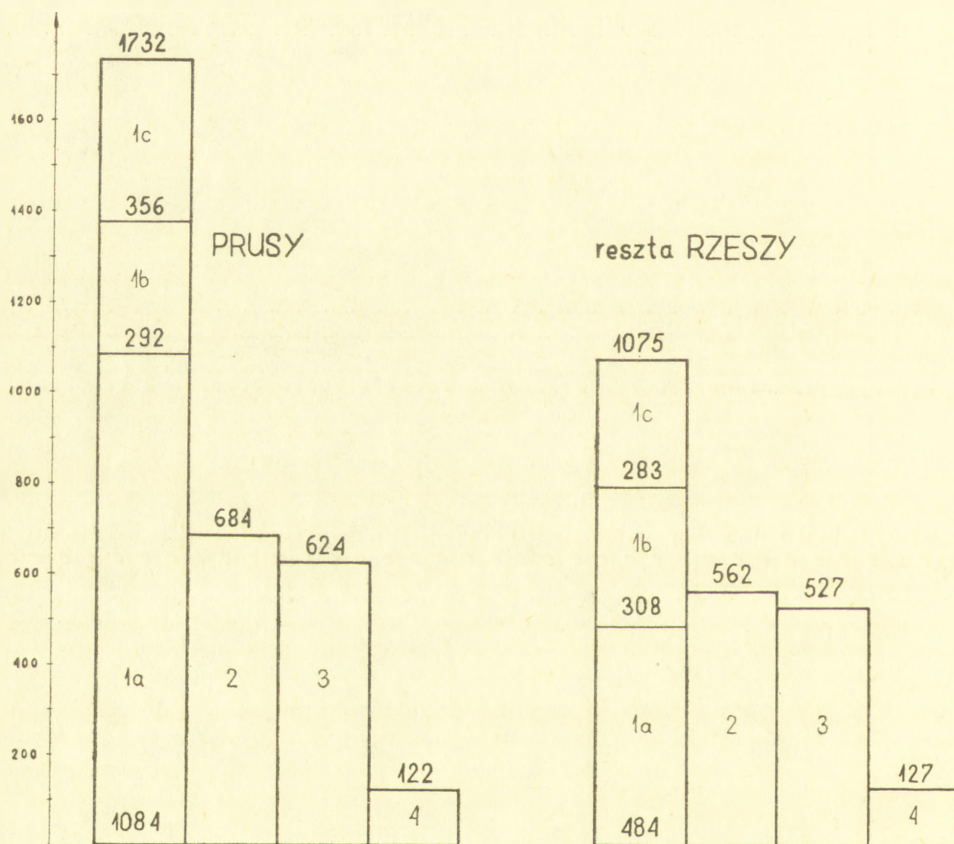
Podsumowując to, co powiedziano uprzednio, należałoby prawdopodobnie zwrócić uwagę na następujące wyniki niniejszych badań: 1) cechą kultury politycznej Niemiec wilhelmińskich zdaje się być wahający się w granicach ok. 50% udział grup społecznych i zawodowych wyraźnie

zależnych od rządu (w tym szczególnie urzędników i nauczycieli) w aktywnym funkcyjnym organizacji nacjonalistycznych; 2) z powyższym łączy się całkowite opanowanie przez władze grup terenowych Ligi Morskiej i stopniowy spadek zaangażowania się „interesentów” jako działaczy tej organizacji; 3) wśród czynników wpływających na udział poszczególnych grup społecznych w aktywie czynnik psychologiczny zdaje się grać co

najmniej taką samą, a prawdopodobnie większą rolę niż interes materialny, ale największą nacisk władz lub przełożonych, co widać szczególnie w różnicy udziału urzędników w Prusach i reszcie Rzeszy; 4) wysoki udział urzędników w aktywie często idzie w parze z rolniczym charakterem kraju, podczas gdy „interesentów” z przemysłowym; 5) nie widać związku procentu „interesentów” w aktywie z popularnością DFV na danym terenie, natomiast w Prusach wzrost popularności łączy się bardzo silnie z wzrostem udziału urzędników.

Aktyw DFV 1902 r.

- 1 — „Zależni”: a) urzędnicy, b) nauczyciele, c) pozostali
 2 — „Interesanci” łącznie z restauratorami i księgarzami
 3 — „Entuzjaści”
 4 — Inni

Wnioski powyższe należałoby skonfrontować z wynikami badań innych organizacji analogicznego typu dla stwierdzenia, w jakim stopniu są one charakterystyczne dla kultury politycznej Niemiec cesarskich, a w jakim dotyczą w ogóle określonego typu organizacji politycznych w krajach na podobnym poziomie rozwoju społecznego i politycznego.

ИЗ ИСТОРИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ ВТОРОГО РЕЙХА СОЦИАЛЬНЫЙ СОСТАВ АКТИВА DEUTSCHER FLOTTEN-VEREIN

Автор поставил своей задачей проанализировать социальный состав работников этой самой многочисленной до 1914 г. германской националистической организации, тесно связанной как с крупной промышленностью, так и с правительством рейха. Автор базирует свои исследования на двух комплексах ежегодника (1902 и 1909) „Handbuch des Deutschen Flotten-Vereins”. Он стремится ответить на вопросы: какие общественные и профессиональные группы принимали наибольшее участие в организации так называемого „флотского движения” (*Flottenbewegung*); какой была зависимость этой организации от государственной администрации; какие изменения происходили в социальном составе актива и какие факторы влияли на дифференциацию социального состава DFV в разных землях рейха и провинции Пруссии. Составлены таблицы, указывающие: долю чаще всего повторявшихся профессий в активе DFV для всей Германии, Пруссии и отдельных земель и провинций; стабильность отдельных профессиональных групп на протяжении времени и показатели изменчивости для отдельных профессий с целью констатировать, какие профессии во всех землях и провинциях проявляли подобный интерес к работе в активе DFV.

Анализ таблиц показывает, что более половины активистов изучаемой организации косвенно или прямо зависело от государственных административных властей. Доля самих государственных чиновников в активе составляла $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{3}$, то есть больше, чем в других организациях подобного характера (например, *Deutsche Kolonial-Gesellschaft*), что свидетельствует об особом интересе государства к DFV. Все профессиональные группы, которые могли быть заинтересованы в вооружениях либо в *Weltpolitik*, составляли около $\frac{1}{5}$ актива (в DKG гораздо больше), как и группа, названная автором условно „энтузиастами” (*Flottenenthusiasten*), к которой причислены представители свободных профессий, духовенства, ремесленников, помещиков, крестьян и т.п. Шире всего в активе представлены кроме чиновников учителя и ученые (11—16%), фабриканты (5—7%), купцы (6%), врачи и аптекари (5%), помещики (4—6%), работники железных дорог, почты и телеграфа (4%). С течением времени доля чиновников, фабрикантов, врачей и помещиков в активе уменьшилась, зато возросла доля учителей. Анализ стабильности актива показал, что в масштабе всей Германии $\frac{1}{3}$ деятелей 1902 г. продолжала работать в местных отделах или группах до 1909 г. Наименьшие изменения отмечены в тех профессиональных группах, для которых всегда была характерна минимальная тенденция к миграции; исключение составляют помещики, проявляющие относительно малую стабильность.

Сравнив данные, касающиеся разных тогдашних обществ, автор констатирует, что характерной чертой националистических организаций второго рейха было то, что почти половину всех активистов составляли представители общественных и профессиональных групп, находившихся в несомненной зависимости от правительства. Кроме того автор отмечает, что представители местных административных органов пользовались большим влиянием в местных организациях и группах DFV, а участие представителей промышленников, купцов и „энтузиастов” (как целого) в активе этой организации постепенно уменьшалось. Из очень больших местных различий (отчетливо видных при сравнении Пруссии с остальной частью Германии) размеров участия чиновников, проанализировав разные гипотезы, которые могут объяснить это явление, автор делает вывод, что решающее значение для участия чиновников в DFV имело отношение властей земель или провинций. Кроме того, сравнивая отдельные территории, можно заметить, что большое участие чиновников в активе часто соответствует сельскохозяйственному характеру Прусской провинции (в дру-

гих землях рейха эта зависимость не проявляется), в то время как во всей Германии участие представителей промышленности и торговли находится в прямой зависимости от промышленного характера данной земли. Не обнаружена статистическая зависимость между участием промышленников и купцов в активе DFV и популярностью этой организации на данной территории, зато в Пруссии широкое участие чиновников в активе явно связано с большой популярностью DFV в данной провинции.

THE HISTORY OF POLITICAL ORGANIZATIONS IN THE SECOND REICH (SOCIAL COMPOSITION OF ACTIVISTS IN THE DEUTSCHER FLOTTEN-VEREIN)

In this paper the author has attempted to analyze the social composition of activists in the largest German nationalist organization before 1914 and which had strong connection with big industry and the Reich Government. The analysis has been based on two volumes of *Handbuch des Deutschen Flotten-Vereins* (1902 and 1909). Czapliński has searched for answers to the following questions: which social and professional groups were engaged in organizing the *Flottenbewegung* movement, how was this organization dependent on the state administration, what were the changes in the social composition of the most active group, what factors differentiated the DFV's social composition in the Reich's *länder* and Prussian provinces. The article contains tables showing which were the professions most frequently followed by DFV activists throughout the entire Reich and Prussia as well as in particular *länder* and provinces. The tables also show the stability of particular professional groups with reference to time and the changeability coefficient for particular professions in order to find out which professions in all *länder* and provinces showed similar interest in the work of the DFV.

The tables show that almost half of the DFV activists were directly or indirectly dependent on the state administration. Administrative officers constituted from one-fourth to one-third of the activists, that is more than in other organizations of the same kind (for example the *Deutsche Kolonial-Gesellschaft*) which indicated a particular interest by the state in the DFV. About one-fifth of the activists were those all-professional groups which were materially interested in armaments or *Weltpolitik* (in the DKG they constituted a considerably greater group and the groups termed by the author as "enthusiasts" (*Flottenenthusiasten*) which included the free professions, clergymen, artisans, land owners, peasants, etc. Apart from clerks, the most numerous group among the activists were teachers, scientists and scholars (11—16%), factory owners (5—7%), tradesmen (6%), physicians and dispensing chemists (5%) land owners (4—6%), railway and post office workers (4%). As time went on, the number of clerks, factory owners, physicians and land owners diminished, while that of teachers was on the increase. Research on the activists' stability revealed that on an all-German scale one-third of the 1902 activists worked for the branches or local groups which showed the least tendency to migrate. The land owners were an exception, as they were relatively unstable.

In conclusion, after comparing data on various contemporary association, the author states that the nationalistic organizations of the Second Reich were characterized by the fact that almost half of the social and professional groups active in the DFV were dependent on the government; he has also indicated that the DFV local branches and groups were strongly subordinate to administration authorities and that the number of businessmen, industrialists and "enthusiasts"

(treated as one group) engaged in organization work gradually diminished. As they were very distinct differences in the number of clerks active in the DFV depending on the region (the most conspicuous one — between Prussia and the rest of the German state), the author comes to the conclusion — after elucidating various hypotheses — that the attitude of the land or provincial authorities was of decisive importance for the clerks, participation in the DFV. When he compared particular territories he noticed that a great number of clerks active in the DFV were associated with the agricultural life of their Prussian province which was not the case in other *länder* of the Reich. On the other hand, the participation in the DFV activities of industrialists and businessmen throughout Germany as a whole was dependent on the industrial character of the given land. There is no statistical dependence between the industrialists' and businessmen's engagement in the work of the DFV and its popularity in the given region. Only in Prussia did the greater number of clerks active in the organization relate directly to the greater popularity of the DFV in the given province.